

INSULA. 2023. # 6.

УДК 94(477) «16/20»:355.1

ЗАПОРОЗЬКЕ КОЗАЦТВО НА МІЖНАРОДНІЙ АРЕНІ В ДРУГІЙ
ПОЛОВИНІ XVI СТОЛІТТЯ

Віталій Щербак

професор кафедри історії України

Київського університету

імені Бориса Грінченка,

доктор історичних наук, професор,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8025-5684>

У статті висвітлюється налагодження міжнародних стосунків запорозьких провідників із правителями сусідніх держав на фоні боротьби за сфери політичного впливу в східноєвропейському регіоні. Зазначається, що це було зумовлено зростанням чисельності козацтва та поживавлення його участі у суспільно політичному житті України впродовж другої половини XVI ст. Розширення сфери контактів Війська Запорозького з Молдовою, Австрією, Трансильванією, Московією та Османською імперією призвело до утвердження українського козацтва у статусі суб'єкта міжнародних відносин.

Ключові слова: запорожці, східноєвропейський регіон, Україна, міжнародні відносини, Запорозька Січ.

The article highlights the establishment of international relations between the Cossack leaders and the rulers of nearby states in the context of the competition for spheres of political influence in the Eastern European region. It is noted that this was conditioned by the growth the number of Cossacks and their increased participation in the social and political life of Ukraine in the second half of the XVI c. The expansion of contacts of the Zaporozhian Army with Moldova, Austria, Transylvania, Moscow, and the Ottoman Empire led to the establishment of the Ukrainian Cossacks as a subject of international relations.

Key words: Cossacks, Eastern European region, Ukraine, international relations, Zaporozhian Sich.

У другій половині XVI ст. на авансцену європейського політичного простору потужно виступила нова суспільна сила – українське козацтво. Стрімкому зростанню масштабів його міжнародної діяльності сприяла ціла низка чинників, серед яких найважливішим стало утвердження за Дніпровими порогами Запорозької Січі – суспільно-політичної козацької організації з атрибутами державної автономії. Зорганізоване мілітарно і політично козацтво із допоміжного військового контингенту в руках магнатів досить швидко перетворилося на дієвий фактор, з яким змушені були рахуватися в своїх зовнішньополітичних комбінаціях правителі сусідніх країн.

Питання контактів козацьких провідників із очільниками європейських держав на світанку історії запорозького лицарства вже ставало об'єктом наукових пошуків. Окремі їх епізоди висвітлені у розвідках Любомира Винара [2], Володимира Сергійчука [9] та Сергія Леп'явка [7]. Проте автори не акцентували увагу на монарших особах, які були зацікавлені в запорозькому козацтві.

Метою статті є висвітлення налагодження міжнародних стосунків запорозьких провідників із правителями сусідніх держав на фоні боротьби за сфери політичного впливу в східноєвропейському регіоні.

Важливим чинником долучення запорожців до міжнародної політики були особистості їх очільників. Саме вони мали змогу контактувати із монархами різних країн, вирішуючи, насамперед мілітарні проблеми. Так на початку 50-х років XVI ст. на південних рубежах Великого князівства Литовського активізував свою діяльність канівський та черкаський староста князь Дмитро Вишневецький. Одним із найважливіших завдань своєї служби він вбачав організацію відсіч загрозі українських земель з боку степових

кочівників. Реалізацію цієї мети планувалося здійснити через будівництво укріпленого табору на Дніпрі в районі Великого Лугу [13, с. 18]. Зведення фортеці, безумовно, потребувало значних матеріальних і людських ресурсів. Можливо їх брак став поштовхом до пошуку князем інших варіантів залагодження прикордонних конфліктів між кримськими татарами та запорожцями, а саме, опертя на підтримку Оттоманської Порти. На думку Михайла Грушевського у Дмитра Вишневецького «була ідея союзу на два фронти: опираючись на Литовсько-Польську державу і підтримуючи добрі відносини з Туреччиною, держати в руках Крим» [4, с. 116]. Очевидно, з метою реалізації такого плану, влітку 1553 р. Дмитро Вишневецький з великим почтом здійснив поїздку до Царгорода.

Шестимісячне перебування в столиці Османської імперії було відзначене приязними прийомами при султанському дворі Топкапи, чому могла сприяти дружина Сулеймана II Кануні (1520–1566) Роксолана. Водночас султан відзначався надзвичайною войовничістю. При його правлінні шляхом воєнної експансії Османська імперія суттєво розширила свої території в Європі на Близькому Сході та Середземномор'ї. На початку 50-х років XVI ст. до Порти були приєднані закавказькі держави [6, с. 313–314] і тому Сулейман зацікавився воєнною потугою запорожців очолюваних князем Дмитром Вишневецьким.

Джерельні свідчення про можливу домовленість щодо невтручання кримського хана Девлет-Гірея в українські справи з гарантією недопущення походів запорожців на турецькі володіння, на жаль, не збереглися. Проте відсутні й повідомлення про військові зачіпки на рубежах Запорожжя та Кримського ханства в наступні 2 роки, що може бути підтвердженням успішної місії Дмитра Вишневецького до Константинополя.

Після свого повернення князь мав аудієнцію під Любліном у короля Сигізмунда II Августа (1548–1572), який надав князю охоронну грамоту і

звелів ретельно охороняти південне прикордоння [17, с. 76]. Разом з тим реальної підтримки діям Дмитра Вишневецького монарх не надав, тому згодом князь розпочинає пошуки нових союзників для протидії татарським кочівникам. Знаючи про союз Литви, Польщі і Криму проти Московського царства, Вишневецький вирішив використати московську карту у боротьбі з татарами. З цією метою навесні 1556 р. Вишневецький висилає своїх представників до московського царя Івана IV Грозного (1547–1584). Він пропонує свою військову службу через перехід у підданство московитів.

Московський монарх після завоювання Казанського царстві мав далекосяжні плани війни проти Османської імперії з метою розширення і зміцнення південних кордонів та боротьби за вихід до Балтійського моря [11, с. 193]. У цих задумах важливу роль могли відіграти українські козаки. Михайло Грушевський робить припущення про ініціативу саме Вишневецького спільного походу влітку 1556 р. московитів та запорожців [4, с. 117].

Офіційним приводом походу були повідомлення про наміри кримського хана здійснити набіг на московські землі. За свідченням царського воєводи М. Ржевського на Дніпрі до нього приєдналися черкаські і канівські козаки під проводом Млинського і Єськовича. Об'єднане військо штурмувало турецьку фортецю Іслам-Кермен, а потім Очаків, захопивши багато здобичі та «язиків» — українських полонених, повернулося на Запорожжя.

Польсько-литовські урядові кола висловлювали невдоволення діями Вишневецького. Проте на скарги кримського хана відповіли, що похід був справою московитів, які прагнуть захопити Крим. А після зруйнування Хортицького замку 1557 р. князь складає присягу царю, за що отримує у володіння містечко Белєв з навколишніми селами, багато дарунків і 10 тисяч рублів [10, с. 121].

У наступні роки запорожці на чолі з Дмитром Вишневецьким неодноразово брали участь у спільних походах з московитами на Крим, Азов, а в 1560 р. Іван Грозний призначив князя воєводою п'ятигорських черкесів на Кавказі. Очевидно відірваність від Запорозжя і розгортання Лівонської війни в Прибалтиці зумовило рішення Вишневецького розірвати стосунки з московським царем. У 1561 р. він повертається на українські землі і продовжує працювати над організацією запорозького козацтва. Князь одержує з рук короля універсал, який засвідчував, що «він може добровільно в державах наших жити, користуючись всякими вольностями і свободою, як і другі княжата, панята й обивателі держави нашої» [1, с. 155–157].

Після повернення з Московії Вишневецького не влаштовує спокійне життя королівського підданого. Влітку 1563 р. він на чолі чотирьохтисячного козацького загону без дозволу короля здійснює похід до сусіднього Молдовського князівства, керуючись амбітним планом оволодіти господарським тронем. Ця акція закінчилася поразкою, а самого козацького провідника було захоплено в полон, відправлено до Константинополя й незабаром страчено.

Важливим напрямом набуття українським козацтвом досвіду активної участі у складних міжнародних конфліктах став молдовський. Зокрема, протягом другої половини XVI ст. до Молдовського князівства, яке підпорядковувалося Османській імперії, козаками було здійснено понад два десятки великих походів. Головною метою більшості з них було забезпечення військової підтримки того чи іншого претендента в боротьбі за престол господаря держави або бажання посадження на нього власної кандидатури. Так влітку 1577 р. на Запорозжжі під час активної підготовки до нового походу у середовищі січовиків перебував і учасник багатьох військових експедицій Іван Підкова. Згідно з однією із легенд він доводився братом молдовському господарю Івоні, якого збройно підтримували

подільські шляхтичі, зокрема Сверчовський, Яницький, Соколовський та ін. [4, с. 147], але був вбитий турками в 1574 р. Молдовани прислали на Запорозжя депутацію з проханням до Підкови прибути до Ясс і зайняти престол, на якому перебував посаджений султаном Мурадом III (1574–1595) господар Петро Кульгавий. Боячись, що козацький похід викличе невдоволення уряду Речі Посполитої, молдовські бояри надіслали листи й київському воєводі Костянтину Острозькому та барському старості Миколаю Тарновському з проханням посприяти Підкові [3, с. 430]. Однак, зважаючи на перемир'я між Річчю Посполитою і Османською імперією, представники властей не підтримали козацьку експедицію.

Івану Підкові довелося розраховувати на власні сили. Окрім запорожців до нього приєднався на Поділлі козацький загін Якова Шаха. У листопаді вони виступили у похід і на р. Прут поблизу столиці Молдовського князівства розгромили військо Петра Кульгавого. За інформацією Марціна Бельського, «чернь прийняла його за пана» [15, с. 1433], звідки напрошується висновок, що в самій Молдові була проведена боярами відповідна робота. Заволодівши добре укріпленою фортецею Сороки, Підкова швидко рушив до Ясс. З тріумфом вступивши до столиці, 13 грудня 1577 р. козаки оголосили Івана Підкову господарем Молдовського князівства.

Насамперед новий правитель випустив кілька сотень українських в'язнів, які чекали на викуп, зокрема сина луцького судді Бокія. В подяку за звільнення сина батько послав на допомогу козакам двісті вершників. Своє оточення як господар Підкова сформував із довірених соратників. Маршалком став Чапа Волошин, Стефан Копицький – хотинським баркулабом, а Яків Шах – молдовським гетьманом [15, с. 3]. На найвищу адміністративну посаду логофета був призначений найвідоміший із молдавських бояр Василь Балтаца. Очевидно, саме він був ініціатором запрошення Івана Підкови на господарство [12, с. 52].

Новий володар розпочав своє правління в руслі усталених традицій. Він видав кілька поземельних актів православним монастирям, а також надіслав листи до сусідніх придунайських володарів з пропозиціями про встановлення дружніх відносин. Крім того, для утвердження на молдовському троні необхідно було заручитися згодою турецького султана. З цією метою Іван Підкова відіслав до Константинополя велике посольство, адже кожний новий господар, незалежно від обставин його появи на престолі, мав шанси знайти прихильність при султанському дворі, особливо при наявності грошей. Але по дорозі до столиці Османської імперії посланця Підкови було перехоплено, очевидно, людьми Кульгавого [15, с. 1433].

На допомогу васалу султан надіслав загони сілістрійського, видінського і бендерівського беїв. Велике військо прибуло й від правителя Трансильванії Криштофа Баторія – брата короля Речі Посполитої. Спільними зусиллями вони змусили Підкову залишити Ясси і повернутися в Україну. У Барі козацький ватажок був заарештований, а пізніше страчений у Львові [16, с. 49], але прецедент втручання запорожців у внутрішні справи інших держав надовго запам'ятався правителям Речі Посполитої.

Ефективна участь козацьких загонів у Лівонській війні Речі Посполитої з Московською державою (1558–1583) та успішні виправи проти татар і турків привернули увагу папських дипломатів, які намагалися переконати польський уряд у доцільності залучення козаків на бік антитурецької коаліції. Зокрема, у 1584 р. з такою пропозицією до короля Стефана Баторія (1576–1586) звернувся представник Апостольської столиці у Речі Посполитій Альберто Бологнетті. При цьому, на думку папського нунція, до початку офіційного оголошення війни туркам козаки мали використовуватися польсько-литовським урядом нелегально. Втім, король у відповіді римському дипломату висловив сумніви щодо ефективності запорожців під час регулярних військових дій великих сил [14, с. 144].

У контексті підготовки до створення європейської Ліги християнської міліції зацікавленість козацтвом виявилася і в діяльності іншого представника римського папи Кароля Гамберіні. Він налагодив стосунки з одним із козацьких проводирів, імовірно, Яном Оришовським. Згідно зі свідченнями джерел, останній навіть мав свій план війни з османами, який він виклав італійцю. Суть задуму полягала в тому, що козаки спочатку мали розгромити Кримський ханат, а потім здійснити марш з метою завоювання Константинополя. Оришовський запевняв Гамберіні, що столиця Османської імперії майже не охороняється, адже в той час турецькі війська були задіяні у війні з Персією [7, с. 151–152].

Продовження козацьких походів у другій половині 80-х років XVI ст. на турецькі міста, зруйнування Тягина, Білгорода, Очакова й Гезлева суттєво загострили відносини між Річчю Посполитою та Османською імперією. У листі від 2 лютого 1590 р. султан Мурад III вимагав від короля: «Розшукайте усіх козаків і всіх до одного знищить, щоб про них і пам'яті не залишилось і щоб ніколи й на спомин їхнього імені не було» [7, с. 69]. Антикозацькі заходи польського уряду стали однією з причин потужного повстання 1591–1596 рр., що стало важливою віхою на шляху суб'єктивізації українського козацтва у міжнародних відносинах.

Діючи як самостійна військово-політична сила, Військо Запорозьке в 1592 р. надіслало посольства до Московії й володарів Австрії та Швеції. А вже наступного року, коли розпочалося створення християнської спілки держав «Священної Ліги», Австрія й Ватикан вирішили, всупереч позиції Речі Посполитої, залучити до неї козацтво. У листопаді 1593 р. папа Климент VIII звернувся до Війська Запорозького з двома буллами, закликаючи до боротьби проти мусульманської агресії для захисту «християнського суспільства». Відчуваючи свою силу та затребуваність для Священної Ліги, низові козаки на початку 1594 р. вислали посольство до

імператора Священної Римської імперії Рудольфа II Габсбурга, з наміром найму на службу цісарю для боротьби проти мусульман. Під час прийому в імператорській резиденції у Празі козацький очільник Станіслав Хлопицький, який представляв інтереси реєстровців, наголосив на тому, що дніпровські козаки є вільним народом й хочуть послужити благородній справі. 7 лютого 1594 р. Хлопицького було приведено до присяги імператору й відправлено з монаршою хоругвою для козаків на Січ.

Згодом на Запорозжя виїхав відомий австрійський дипломат Еріх Лясота. Офіційною метою його подорожі були переговори щодо привілейного листа та грошей від імператора. Однак фактично ця дипломатична місія, по суті, легітимізувала суб'єктність Запорозжя в міжнародній політиці. Щоденник німецького посланця є першою документальною розповіддю про життя січового товариства, зокрема церемоніал прийняття нею іноземного посольства. Вже при наближенні до Запорозької Січі Лясота був зустрінутий делегацією кількох заслужених і авторитетних козаків, які вітали прибулих від імені січового товариства. Вступ іноземців на Січ супроводжувався гарматними пострілами. Особливу увагу посол звернув на порядок голосування під час козацької ради. Після оголошення імператорської пропозиції запорожці розділилися «на два кола. В одному була старшина, у другому – прості люди, яких називають черню. Обговоривши все між собою, чернь ухвалила своєю звичайною *acclamation*^{*} податися на службу до його цісарської величності, на знак чого кидала вгору шапки, після чого побігла до другого, старшинського кола і пригрозила, що коли хтось буде проти, вони його втоплять у воді. Але старшина відразу погодилася» [5, с. 104]. Після досягнення згоди гриміли литаври і десяток гарматних пострілів.

^{*} *acclamation* - згода без голосування.

За результатами переговорів на Січі з послом Еріхом Лясотою у червні 1594 р. було укладено угоду Війська Запорозького з Австрією, що передбачала участь козаків у військових діях проти турків на території Молдовського князівства. Влітку того ж року загін запорозьких козаків на 50 чайках, який очолював отаман Богдан Микошинський, за домовленістю з союзниками, здійснив похід через гирло Дунаю на турецькі володіння у Чорному морі.

Восени представник Апостольської столиці зустрівся з київським воєводою Костянтином Острозьким, а також з «дніпровськими» козаками Семерія Наливайка, які дислокувалися на Східному Поділлі. У листі до Риму від 14 жовтня 1594 р. він повідомляв, що у результаті переговорів українська сторона спочатку дала згоду на організацію спільного з молдовським господарем походу на татарські володіння у Північному Причорномор'ї. Однак після отримання символічної грошової винагороди Наливайко відразу ж вирушив на чолі більш ніж 2-тисячного козацького загону у напрямку Тягині та Килії. 23 жовтня ватиканський дипломат інформував Відень, що на початку осені на війну проти турків відправилось 12-тисячне військо зі східних воєводств Речі Посполитої, у складі якого, зокрема, перебувало 6 тисяч «дніпровських» козаків [8, с. 65] Об'єднане козацьке військо на чолі з С. Наливайком, Я. Оришовським та Г. Лободою вступило в залежне від Османській імперії Молдовське князівство й оволоділо його столицею Яссами. Під впливом цієї перемоги молдовський господар Аарон відмовився від турецької протекції й перейшов на бік християнської коаліції. Наступного року, дотримуючись зобов'язань перед Священною Лігою, козацькі підрозділи штурмують кілька наймогутніших турецьких фортець у Північному Причорномор'ї – Ізмаїл, Килію та Браїлів. Влітку 1595 р. на запрошення австрійського імператора та угорського короля С. Наливайко на чолі загону вже воює проти османів на землях Угорщини. Це стало однією з

перших військових операцій українського козацтва на теренах Центральної Європи. Успішними діями козацьких загонів у Придунав'ї в 1594–1596 рр. Військо Запорозьке зарекомендувало себе ефективним учасником європейської антитурецької коаліції, що істотним чином змінило його статус у міжнародних відносинах східноєвропейського регіону.

Отже зростання чисельності запорозького козацтва та поживлення його участі у суспільно політичному житті України впродовж другої половини XVI ст. супроводжувалося появою авторитетних очільників, які долучилися до розширення сфери контактів Війська Запорозького з іншими державами – Молдовою, Австрією, Трансильванією, Московією та Османською імперією. Зусиллями Дмитра Вишневецького, Івана Підкови, Яна Оришовського, Станіслава Хлопицького, Богдана Микошинського та ін. відбувалося утворення українського козацтва у статусі суб'єкта міжнародних відносин.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Akty, odnosyashchiesya k istorii Yuzhnoy i Zapadnoy Rossii, sobrannye i izdannye Arkheograficheskoy komissiey, 2. Sankt-Peterburg: Tip. Eduarda Pratsa, 1865. [in Russian].
2. Vynar L. Knyaz Dmytro Vyshnevetskyi. *Kozatska Ukrayina. Vybrani tvory*. Kyiv-Lviv-Nyu-York-Paryzh, 2003. S. 93–143. [in Ukrainian].
3. Gvanini A. *Khronika Yevropeiskoi Sarmatii*. Kyiv: Vyd. dim “KM Akademiia”, 2009. [in Ukrainian].
4. Hrushevskyi M. *Istoriya Ukrayiny-Rusy*, 7. Kyiv: Naukova dumka, 1995. [in Ukrainian].
5. Erikh Liasota zi Stebleva. *Shchodennyk. Zhovten*, 1984. S. 97–110. [in Ukrainian].
6. *Istoriya narodov Severnogo Kavkaza s drevnejshih vremyon do konca XVIII v.* Moskva: Nauka, 1988. [in Russian].

7. Lepiavko S. Ukrainske kozatstvo u mizhnarodnykh vidnosynakh (1561–1591). Chernihiv: Siverianska dumka, 1999. [in Ukrainian].
8. Plohij S. Papstvo i Ukraina. Politika Rimskoj kurii na ukrainskih zemlyah v XVI–XVII vv. Kiev: Vyshcha shkola, 1989. [in Russian].
9. Serhiichuk V. Imenem Viiska Zaporozkoho. Ukrainske kozatstvo v mizhnarodnykh vidnosynakh XVI – seredyny XVII stolittia. Kyiv: Ukraina, 1991. [in Ukrainian].
10. Storozhenko A.V. Stefan Batorij i dneprovskie kozaki. Kiev, 1904. [in Russian].
11. Tarle Ya.M. Gosudari rossijskie. Moskva: Citadel-trejd, Veche, 2006. [in Russian].
12. Shcherbak V. Moldavian campaigns of Ukrainian Cossacks in the 1570 s. *Rusyn*, 2019, 55. S. 44–57. [in Ukrainian].
13. Yavornitskiy D.I. Istorija zaporozkikh kozakiv, 2. Kyiv: Naukova dumka, 1990. [in Russian].
14. Boratynski L. Stefan Batory i plan ligi przeciw turkom (1576–1584). Kraków, 1903. [in Polish].
15. Kronika Marcina Bielskiego / ed. K.J. Turowski, 3. Sanok, 1856. S. 1223–1790. [in Polish].
16. Listy Annibala z Kapui, arcybiskupa Neapolitańskiego, nuncyusza w Polsce. Warszawa, 1852. [in Polish].
17. Listy Zygmunta Augusta. Kraków, 1868. [in Polish].